

ՏԵՐ-ԳԱՐՐԻԷԼ

ՊԱՏԿԱՆԵԱՆՑԸ ¹⁾

Գլուխ ԺԲ.

Ս. Պետերբուրգում Պատկանեանցը մնում է 1863-ի օգոստոսից մինչև իւր մահը— 1889 թուի Ապրիլի 13-ը, այսինքն համարեա թէ 26 տարի։ Նորա Պետերբուրգի փոխադրուելը լինում է, ինչպէս ասացինք, իւր բարեկամների ջանքով, նամանաւանդ Նալբանդեանցի, որ թէև իշխանաւորների շրջանում ազդերութիւն չունէր, բայց կապեր ունէր, բարեկամութիւն էր հաստատել այնպիսի մարդկանց հետ, որոնց ծայրը լսելի էր դիրք ունեցող անձանց ականջին, որոնց խօսքը անցուկ էր բարձր շրջաններում։ Նա բուռն սիրով սիրում էր իւր վարժապետին, յարգում էր նորա գիտութիւնը, համակրում էր նորա գործունէութեան և հպարտանալով իրան կոչում էր, նամանաւանդ առաջին ժամանակները, աշակերտ Պատկանեանցի և ստորագրում էր իւր գրուածների տակ «Ս. Նալբանդեանց յաշակերտութենէ Տէր-Դաբրիէլ Պատկանեանցի»։ Եռանդուն, աջաբաց, կենդանի, նա ամեն տեղ մտնում էր, ամենի հետ խօսում էր, շատերի հետ զրազրութիւն էր անում և իւր այդ կրակոտ գործունէութեան մէջ երբեք չէր մոռանում իւր «վարժապետի դորժը»։ Երեսօտաւի դատավճռի փոխըր հէնց պէտք է վերադրել մայրաքաղաքի հայ մեծամեծների ազդեցութեան, որոնց շարժել, դորժել տալու մեքենայի գլխաւոր շարժերակը գտնուում էր իշխանաւորութեան տեսակէտից աննշան Նալբանդեանցի ձեռքին։

¹⁾ Լուսալ 1909 № 3.

Պատկանեանցն էլ փոխադարձաբար սիրում էր Նալբանդեանցին և համարում էր նորան արդիւնաբար զաւակ Նախիջևանի և ամբողջ Հայոց ազգի, որի շահերին նա անձնատուր էր, բայց չէր հաւանում նորա յեղափոխական գործունէութեան, որով նա վտանգի մէջ էր ծղել ոչ միայն իրան, այլ և իւր մեկենասն Հայրապետեանցին. նորա գործունէութիւնը Պատկանեանցի աչքին ոչ ազգասիրական և ոչ հայրենասիրական էր երեւում. նա կարծում էր, որ նա շեղուել է ուղիղ ճանապարհից և ցաւալի վախճան է դառել, կամենալով զլիսով բանալ ճանապարհ ապառաժի մէջ: Պատկանեանցը նորա կալանաւորուելը և բանտարկուելը համարում էր Սյւլադեանի և Խալիբեանի ծեռքի գործը, որոնք մատնել էին նորան տէրութեան ծեռք, ասելով, որ նա խառն է Լեհաստանի վերջին ապստամբութեան գործի մէջ: Ժիշտ է, նորա թղթերը, որոնք ընկել էին իշխանութեան ծեռք, շատ էլ անարատ ու մաքուր չէին, բայց նորա թէ՛ և հանճարեղ, բայց լանդուզն զրիչը ամենամեծ զէնքն էր նորա հակառակորդների ծեռքին, որով նոքա հեշտութեամբ յաջողում էին խօցել նորա սիրտը: Պատկանեանցի՝ աչքին Նալբանդեանցը մի նիհիլիստ էր, կամ, ինչպէս ինքն ասում է, մի չնչահաւատ, և այդ նիհիլիստական ուղղութիւնը նա ստացել էր ոչ արտասահմանում օտար երիտասարդներից, ինչպէս որ կարծուում է, այլ Մոսկուայում իւր ուսանողութեան, և Լազարեանն անմարանում վարժապետութիւն անելու ժամանակները և զարգացրել՝ ու արմատացրել էր իւր մէջ այդ ուսմունքը, նստմանաւանդ գործակցելով հիւսիսափայլին և ծանօթութիւն անելով Ս. Նաղարեանցի հետ: Սյդ զաղափարով էլ նա զնացել էր Ս, էջմիածին և ճանապարհորդել էր Լոնդոն, Պարիզ, Պոլիս և հնդկաստան և ճանապարհին պատահել էր մի քանի չնչահաւատ Հայերի, որոնց հետ ծանօթացել էր դեռ Ռուսաստանի մայրաքաղաքներում, և խրախուսուել էր դառնալ «խօթամիտ» խօսքերից: Սյդ բոլորի հետեւանքը եղել էր այն, որ խեղճը կարծել էր, թէ ինքն ինչպէս Պարիզի Սիտիի մէջ քալ է, այնպէս էլ կենցաղաւարտութեան մէջ անսխալ. նա Եղիշէի մէջ սեփականելով իրան Վարդանի անձնուրացութիւնը

և Փարպեցու մէջ Վահանի անձնութիւնը, բռնել էր այն ընթացքը, ընկել էր այն ճանապարհը, որ միայն շրջովիկ արկածախնդիրները կարող են ճանապարհ համարել դէպի փառքի տաճարը:

Պատկանեանցը Նալբանդեանցի Կարապետ Հայրապետեանցին մօտենալու պատճառը, բացի ուրիշ հանգամանքներից, համարում էր և անձնական շահը, նորանից փող կորզելու, ռոճիկ ստանալու շարժառիթը: Եւ այդ նպատակին հոտնելու համար, նա, քահանայի ասելով, գործ էր դրել ամենասառլոգ միջոցը և՛, ընտրել էր ամենամօտ ու տնվրէպ ճանապարհը. նա աշխատել էր ամեն ձեռքից եկած միջոցներով արծարծել նորա մէջ փառասիրական կայծը, քաշ տեղեակ լինելով, որ եթէ միանգամ բորբոքուեց այդ հարուստ մարդու մէջ կրակը, հրդեհ կառաջանայ և այլևս դժուարութեամբ կհանգչի: Հայրապետեանցը աշակերտել էր Լաղարեան ճեմարանի աշակերտ Թէոդորոս Պաղամեանին, որ իւր աշակերտների համար սովորութիւն է ունեցել բարեկենդանին դանադան ներկայացումներ սարքելու և այդ նպատակով գրել է զանազան պատմական ողբերգութիւններ, որոնց մէջ յայտնի է եղել նորա շարադրած Վարդան Մամիկոնեանի եղերեգութիւնը, որի մէջ Վարդանի դերը կատարել է Հայրապետեանը և չափազանց յափշտակուել Նղիշէի հերոսի նահատակութեան հանգամանքներով: Ահա՛ նորա այդ թոյլ երակի վերայ սիրել է խաղալ Նալբանդեանցը և աղքատիւութեան պատրուակի տակ, զրգուել ու յարուցել է նորա մէջ փառասիրութիւնը: Այս բոլորը ապացուց տալու համար, Պատկանեանցը պատմում է մի դէպք, որի ճշմարտութիւնը թողնում ենք նորա պատասխանատուութեան: Երբ նա դեռ նոր միայն դուրս է եկած լինում բանտից, ստանում է նամակներ Թիֆլիզից ուս. Էջմիածնից, որոնց մէջ տեղեկութիւններ են լինում Ալվադեանի և Խալիբեանի թեւակոխութիւնների մասին հնդկաց հրիտակների վերաբերմամբ. նա այդ նամակները տանում, կարդում է Հայրապետեանցին, որ հետաքրքրուում էր և միտք ունէր շուտով յարուցանելու հրիտակների խնդիրը: Հէնց այդ ժամանակն էլ ստացուում է Նալբանդեանից մի նամակ, որի մէջ «այն

շողջորթը պանրի ակնկալութեամբ նորա քաղցրիկ դայլայլիկն ներբողելով, կր ակնարկէր նորա եղերեղութեան մէջ Բաշ Վարդանի դերն»։ Հայրապետեանցը այնպէս զմայլուում է նամակի խօսքերից, որ սուրբ Հոգուց աղբուած մարդարէպետ թիւն է համարուած նրան ու այնպէս է ցոյց տալիս, որ ինքը պատրաստ է Վարդանի նման նահատակուել Նախիջևանում։ Պատկանեանցը հարցնում է, թէ այդ նամակից երևում է, որ Նալբանդեանցը ծեղանից ամասկան ռոճիկ է ստանում. հայրապետեանը ծիծաղում է և պատասխանում. «Ի՞նչպէս իմացար. ճշմարիտ է, ես նորան ամիսը հարիւր բուրլի եմ նուիրում»։

Վերջերում, ինչպէս յայտնի է, հայրապետեանը մասամբ իրագործում է Նախիջևանում Վարդանի պէս նահատակուելու իւր ցոյց տուած յօժարութիւնը. նա եթէ չի նահատակուում խօսքիս բուն նշանակութեամբ, դո՛նէ, մեծամեծ նեղութիւններ է քաշում, ենթադրելով մատնողութեան և ամբաստանուելով տէրութեան առաջ իբրեւ քաղաքական յանցաւոր այն բանի համար, որ նա փոխադրել էր Նալբանդեանցի մարմինը Նախիջևան և մեծ հանդիսով յուղարկաւորել էր նորան։ Տէր-Եղիա Շապուհիկեանի, Խալիբեանի և Այվազեանի ջանքով քննութիւն է բացուում և սկսում հետազօտութիւն, թէ արդեօք ճշմարիտ է, որ հայրապետեանցը կամեցել է Նալբանդեանցի մահը ներկայացնել իբրեւ ճշմարտութեան մարտիրոսի վախճար և որ նա նահատակուել է աղբասիրական սխրագործութեան հանդիսի մէջ։ Հարուածը այնքան մեծ է լինում քաղաքագլխի համան, որ նա տուժում է բարոյապէս, կորցնելով իւր առողջութիւնը, և նիւթականապէս, զրկուելով իւր հարստութեան մի խոշոր մասից։ Եւ այսպէս Նալբանդեանցի յարարերութիւնը հայրապետեանցի հետ անգիտակցաբար դառնում է վերջինիս համար չարիք և պատճառ հայրապետեան տան կործանուելուն։ Եւ առ հաստիակ Նալբանդեանցի սխալ ուղղութիւնից ու գործունէութիւնից, Պատկանեանցի կարծիքով, առաջ է գալիս բազմաթիւ վնասներ Նախիջևանի հասարակութեան համար. եթէ չլինէր Նալբանդեանցը, չէր բորբոքուիլ Մատթէոս առաջնորդի և հասարակութեան մէջ եկեղեցական գումարների կռիւր, Յ հարիւր

Վիսուն հաղարի մեծ նոխուժիւնը չէր ընկնիլ Ալվադեանի ձեռքը, Սալիբեանի ճակատին չէր դրոշմուիլ իբրեւ աղուէսադրոշմ եկեղեցական փողերի դուլի անուն և ոչ էլ այն դուժարներով կառուցուած մեծ դպրոցը կշինուէր Թէոդոսիայում և կկրէր «Սալիբեան» յորդորչումը:

Նալբանդեանցի հիւանդութիւնը, Պատկանեանցի ասելով, ժառանգական «ծիւրսխտ» էր և «ափրոդիտեան խօթութիւն» որ նա ստացել էր 1851 թուին և չէր կարողացել բոլորովին բժշկուել և այդ դէշ հիւանդութեան թոյնը մաքրել իւր երակներէից «փայլածութիւն» օգնութեամբ: Եւ զարգացել էր նորա մէջ այդ հիւանդութիւնը Պեսարոս-Պօղոս բերդի խոնաւ խուցերում և բանտի խստակեաց ռէժիմի աղբեցութեան ներքոյ: Ճիշտ է, բազմամեայ բանտարդելութիւնից յետոյ, նա ազատուել էր ու տեղափոխուել Վօլքայի ամիր, բայց արդէն ուշ էր... Եւ կրտրուում է նորա կեանքի թելը դեռ երիտասարդ հասակում և իջնում է նա գերեզման, առանց իրագործելու այն բոլորը, ինչ որ նա կարող էր անել, ինչ որ ուզում էր....

Ո՞րքան ճշմարիտ է Պատկանեանցի այդ կարծիքը Նալբանդեանցի մասին: Որ Պատկանեանցը սիրում էր Նալբանդեանցին և ճանաչում էր նորա արժանաւորութիւնը, այդ մասին խօսք չի կարող լինել. նա նորան համարում էր արդիւնարար զաւակ ազգի և անձնատուր նորա շահերին. նա նորա զրիչը համարում էր թէև յանդուղն, բայց հանճարեղ. նա միայն չէր հոսկանում նորա բռնած ուղղութիւնը և իբրեւ հին մարդ չէր էլ կարող հասկանալ, ուստի և կոչում էր նորա գործունէութիւնը ոչ ազդասիրական և ոչ հայրենասիրական: Տէրութեան օրէնքները, սարք ու կարգը և ամբողջ կազմակերպութիւնը նորա համար սուրբ էին և անբիծ, ուստի և ամեն մէկը, որ հախառակ էր զնում այդ բոլորին, նորա աչքին շեղուած էր ուղիղ ճանապարհից և նիհիլիստ էր կամ չնչահաւատ Գերցեներ, Բակունիներ և լեոցա բոլոր համախոհները, որոնք անբաւական լինելով տիրող սարք ու կարգից, հեռացել էին իւրեանց երկրից և արտասահմանում գործում էին իւրեանց հայրենիքի շահերի համար, միանգամայն օտար էին ու անծանօթ նորան և

մինչև իսկ ֆնասակար, ուստի և Նալբանդեանցի գործունէութիւնը, որ բոլորովին համապատասխան էր նոցա ուղղութեան, նորան միանգամայն ապարդիւն ու անհասկանալի էր թուում. նորա կարծիքով հայ աղգասէրը և հայրենասէրը պէտք է անպատճառ կամ քահանայ լինէր, կամ վարդապետ, կամ վարժապետ և կամ աղգասիրական բաներ գրող. նա չէր հասկանում, որ հայութեան մի ստուար մասի բաղդը անխզելիօրէն կապուած է բովանդակ պետութեան, ընդհանուր հայրենիքի շահերի հետ. որքան որ ընդհանուրը լաւ է, օրինական է, բարեկարգ է, այնքան և նորա մասերը բաղդաւոր են և ընդհակառակը, ուրեմն և Գեղեցներ, Բակունիներ և միւսները, որոնց թուին պատկանում էր և Նալբանդեանցը, որոնք աշխատում էին ընդհանուր հայրենիքի այդ բարելաւութեան համար, նոյնքան աղգասէր և հայրենասէր էին, որքան ինքը և իւր նմանները, նամանաւանդ որ Նալբանդեանցը մասնաւորապէս և յատկապէս գործում էր և հայերի համար, քարոզելով, գրելով, աղգային գործերին եւ ռանգուն կերպով մասնակցելով, և այլն և այլն: (16):

Պատկանեանցը չարաչար սխալուում է, երբ կոչում է Նալբանդեանցին «շողոքորթ» և շահասիրական նպատակով հայրապետեանցին մօտեցող: Նալբանդեանցը ոչ շողոքորթ էր և ոչ շահասէր. երկու կուսակցութիւն Նախիջևանում մաքառում էին միմեանց հետ, և Նալբանդեանցը իբրև այդ կուսակցութիւններից մէկին պատկանող և զլխաւոր աշխատող բնականապէս ճգնում էր իւր կուսակցութիւնը հզօրացնել և այդ նպատակով աշխատում էր մօտենալ հարուստ և Նախիջևանում դիրք ունեցող հայրապետեանցին, որ կարողանայ նորան իւր կուսակցութեան գլուխ կանգնեցնել իբրև Խալիբեանցին գերակշռող ոյժ և արժանաւոր հակառակորդ: Այդտեղ անձնական շահասիրութեան բան չկար, այդտեղ պանրի ակնկալութիւն, որի համար արժենար աղուէսին ագռաւի «դայլայլիկը» ներբողել, տեղի չունէր, այդտեղ կուսակցական տակտիկայի գործ էր միայն, ուրիշ ոչինչ: Իսկ ինչ որ վերաբերում է ամսական հարկւր բուբլի ստանալու խնդրին, մենք պէտք է ասենք, որ, նախ և առաջ, մեզ յայտնի չէ, որ Նալբանդեանցը երկար ժամանակ

և կանոնաւորապէս հայրապետեանից ամսական ստացած լինի, երկրորդ, որ եթէ ստացած էլ լինի, այդ մի ամօթ բտն չէ: Նալբանդեանցը պաշտօն չունէր, նա կարողութեան տէր չէր. նա գրում էր, նա քարոզում էր, կարելի է ասել, որ ամբողջ կուսակցութեան գործը նա մենակ իւր ուսերի վերայ էր տանում. ի՞նչ զարմանք, ուրեմն, որ այդ կուսակցութիւնը իւր հարուստ պարագլխի միջոցով նիւթականապէս երբեմն օգնէր նորան, տալով ապրելու միջոց, ճանապարհածախսի փող, և այլն:

Միակ կէտը, որի վերաբերմամբ, գուցէ, մեզ պէտք լինի մասամբ համաձայնել Պատկանեանցի հետ, այդ այն է, որ Նալբանդեանցը իւր չափազանց կտրուկութեամբ և կուսակցական կրքոտ գործունէութեամբ ոչ այնքան օգուտ բերեց Նախիջևանի հասարակութեան, որքան ֆետա: Այն ժամանակները ոչ թէ միայն Նախիջևանի հասարակութիւնը, այլ և ամբողջ հայութիւնը դեռ այնքան հասունացած չէր, որ կարելի լինէր ամեն բան տեղնու տեղը, կտրուկութեամբ և արդարութեան և օրէնքի հիման վերայ օրոշել, պէտք էր մի փոքր զգոյշ լինել մի փոքր ներողամիտ լինել, որ հասարակաց շահերը իսպառ չփնասուէին, որ յօնքը շիտկելու տեղ աչքն էլ չհանուէր: Զպէտք էր մոռանալ, որ դէմ-յանդիման կանգնած մարդիկը ուրիշ տեսակ էին մեծացել, ուրիշ տեսակ դադափարներ ու հասկացողութիւններ էին ժառանգել իրենց հայրերից, անցեալ սերնդից, ուստի և չպէտք է կարողանային, չպէտք է ուզենային համակերպել եղած պահանջներին, այլ, ընդհակառակը, տեսնելով դիմադրութիւն ու արդելք իւրեանց առաջ, աւելի ևս պիտի զրգուէին և դիմադրութեան համար գործ դնէին անխտիր թէ թօլատրելի և թէ ոչ թօլատրելի միջոցներ, որով և չարաչար վնասէին հասարակաց շահերին, ինչպէս որ եղաւ էր: Մատթէոս Վեհապետեանի դիմադրութիւնը ներսէս կաթողիկոսին, որի մէջ անմասն չէր և Նալբանդեանցը, ի՞նչ հետեանք ունեցաւ, բացի նորանից, որ կաթողիկոսական իշխանութիւնը նուաստացրեց տէրութեան առաջ, եկեղեցական գումարների հաշուետուութեան խնդիրը, որ յարուցել էր Նալբանդեանցը, ի՞նչ օգուտ ունեցաւ, բացի նորանից, որ Խալիբից ոչինչ չստացուեց, ստա-

ցուածն էլ ապարդիւն կերպով ծախսուեց Թէոդոսիայի դպրոցի վերայ. Սալիբեան դպրոցի վերայ անդադար յարձակուելը և նորա անունը հասարակութեան առաջ ծղելը, ինչպէս որ անում էր Նալբանդեանցը, ի՞նչ արդիւնք ունեցաւ, բացի նորանից, որ Նախիչևանում դպրոց չշինուեց, Թէոդոսիայինն էլ հետզհետէ ընկաւ և խափանուեց, Կարծում ենք, որ ներդրածիս ու զոյր Վարմունքը կստիպէր Սալիբին և դպրոցը Նախիչևանում շինելու, և իւր ունեցածից էլ մի բան ազդին կտակելու. կարծում ենք նոյնպէս, որ Ալվադեանը առանց Սալիբի չէր ունենալ այն գորութիւնը, որ նա ունեցաւ և գործ դրեց թէ իւր—Նալբանդեանցի, և թէ Մատթէոս կաթողիկոսի դէմ. կարծում ենք, վերջապէս, որ Հարութաւ Հայրապետեանցը կուսակցական պայքարների պատճառով փոխանսկ իւր առւտրական մեծ գործը քայքայելու, Նալբանդեանցի ազդեցութեամբ ընդունակ կլինէր հաստատութեան շահը հասկանալու և իւր մեծ կարողութիւնից մի խոշոր մաս ազդին հանելու, չէնք ասում արդէն այն, որ Նախիչևանի հասարակութեան մէջ Սալիբեան և Հայրապետեան կռիւների պատճառով չէին բոյն դնիլ այն երկարատե կազմ ու կռիւր, որ վերջնականապէս ջլատեց Ռուսաստանի այդ հայ ամենանշանաւոր գաղութի կենսական ոյժերը:

Պատկանեանցը Պետերբուրգում հանգստանում է իւր երկարատե տառապանքներից. նա այդտեղ գտնուում է իւր ընտանիքի, իւր մերձաւորների մէջ և ապրում է հայ հասարակութեան շրջանում, հայ եկեղեցու մօտ, մայրաքաղաքի ընծեռած կեանքի յարմարութեան ու վայելչութեան մէջ: Ծիշաւ է, առաջին նուագ նա նեղուում է նիւթական միջոցների սղութիւնից, բայց շուտով այդ կողմից ևս բարւոքուում է նորա վիճակը. նա 70 թուին երջանկայիշատակ Գէորգ կաթողիկոսի հրամանով և Թովտուութեամբ կարգուում է Հայ մանուկների կրօնուսույց զինուորական դպրոցներում: Մնում էր միայն մի ցաւ, որ բարոյապէս տանջում ու թունաւորում էր նորա կեանքը—այդ նորա քահանայութիւնից զրկուած լինելն էր, որի հետ այդքան տարի անցնելուց յետոյ էլ, դեռ նա չէր ուզում,

կամ չէր կարողանում հաշտուել. նա երբեք յոյսը չէր կորցնում, դիտից չէր հանում այն միտքը, որ ինքը չպէտք է մեռնի առանց իւր քահանայութիւնը վերստանալու, և միշտ մտածում էր, միշտ յարմար ըոպէ էր որոնում յարուցանելու այդ խնդիրը: Եւ, վերջապէս, այդ յարմար ըոպէն ներկայանում է. ոկսուում ու վերջանում է Ռուս-Տաճկական պատերազմը, խմբուում է Բերլինի վեհաժողովը, և Խորէն նարբէլը ուղարկուում է Պետերբուրգ Հայոց խնդրի համար աշխատելու. և նրա յաջող լուծման համար հող պատրաստելու, ինչպէս որ նոյն նպատակով ուղարկուած էր Եւրոպա Խրիմեան Հայրիկը: Պատկանեանքը օգտուում է այդ հանգամանքից և խնդրում է Ներսէս պատրիարքից (17), որ իւր գործը յանձնէ նա Խորէնին, Ներսէս պատրիարքից, որ դորսնից մի քանի ժամանակ առաջ արդէն իւր սրտին մօտ ընդունելով նորա դատը, դրել էր այդ մասին վեհափառ Գէորգ կաթողիկոսին և միջնորդութիւն էր յարուցել Թադաւոր-կայսեր առաջ: Պատրիարքի, վեհափառ կաթողիկոսի և Խորէնի միահամուռ աշխատանքը, վերջապէս, պսակուում է յաջողութեամբ, և կայսրը 1878 Թուի Հոկտեմբերի սկզբին ներման վճիռ է արձակում, որի հիման վերայ և Պատկանեանքը վերստանում է իւր քահանայութիւնը: (18)

Պատկանեանքը Պետերբուրգում կենալու իւր 26 տարուայ երկար ժամանակամիջոցի ընթացքում շատ ազատ ժամանակ է ունենում. ղինուորական դպրոցներում նորա ունեցած դասերը նորանից շատ ժամանակ չէին խլում. նա քահանայութիւն չէր անում, հասարակաց գործունէութիւն էլ նորա համար չկար այնտեղ: Մնում էր միայն ընթերցանութիւնը և գրական պարապմունքը, որոնց նա անձնատուր է լինում և որոնց համար շատ մեծ յարմարութիւն կար մայրաքաղաքում: Դորանով անհպէտ է մեկնել այն հանգամանքը, որ նորա երկերից շատերը գրուած են հէնց այդ ժամանակամիջոցում— 1863— 1879: Նորան այդտեղ և այդ միջոցում շրջապատում են ու սիրտ են տալիս նորա որդի Ռափայէլն և եղբորորդի Քերովըն, որոնցից առաջինը արդէն սկսել էր մեծ բանաստեղծի անուն վաստակել իւր հայրենակիցների մէջ, իսկ երկրորդը գիտնականի

ասպարէզ էր ընտրել իւր համար և արդէն առաջանալու շաղի վերայ էր. նամանաւանդ դրական եռանդուն գործունէութիւն սկսել էր ցոյց տալ Ռափայէլը, որ չշատանալով իւր բանաստեղծութեան տետրակների հրատարակութեան գործով, այդ միջոցներում հաստատուել էր Պետերբուրգում, ծանօթացել էր Ամդեցու ընտանիքի հետ, տպարան էր բաց արել և ձեռնարկել «Հիւսիս» թերթի հրատարակութեան գործին և դորանով դրական գործունէութեան մի լայն ասպարէզ բաց արել այդպիսի բաների սիրահար հօր առաջ:

Պատկանեանցը, ինչպէս մենք տեսանք, դեռ հաշտարխանում հայոց տառեր էր ձեռք բերել, միտքը դրած լինելով մի տպարան բանալու այնտեղ, բայց չէր յաջողել. նոյն տառերը նա իւր հետ աւարել էր Նոր-Նախիջևան և բաւականին փող էր ծախսել տառերի պակասը լրացնելու և տպարանն այնտեղ բանալու, բայց այդտեղ ևս զանազան արգելքների էր հանդիպել և չէր կարողացել իրագործել իւր նպատակը: Թիֆլիսում միայն նորան յաջողել էր իրագործել իւր շերտ ցանկութիւնը և ձեռնարկել «Արարատի» հրատարակութեան գործին, միւս կողմից էլ երջանկալիշատակ Ներսէս կաթողիկոսն էր ցանկացել, որ թողնէ իւր տպարանը և բոլորամասն նուիրուի Ներսիսեան հոգևոր դպրոցին, որին տեսուչ էր կարգուել նա: Այժմ, երբ նա Պետերբուրգում էր և բոլորովին ազատ և նորա որդին Ռափայէլն էլ տպարան էր բաց արել և ձեռնարկել «Հիւսիս» հրատարակութեան, լայն բանալով թէ տպարանի և թէ «շաբաթաթերթեր թագմալէպ լրագրի» էջերը նորա առաջ, նա բնականալէս սկսում է ամենաեռանդուն գործակցութիւն ցոյց տալ իւր որդու ձեռնարկած հրատարակութեան գործում: Նա 1863 թուին, երբ սկսում է հրատարակուել «Հիւսիսը», գրում է իւր «Վարդանանց պատերազմի վերայ մտածողութիւն», «Դաստիարակութիւն մարդկանց», «Փայտէ ձիու վերայ նստած յառաջադիմութիւն», «Միաբան են հայք», «Ազգային յառաջադիմութիւն», «Յարութիւն վարդապետ երբեմն Տէր-Յարութիւն աւագ քահանայ Ալամգարեանց», «Վարդան Մամիկոնեան», և «Նիկոլ կամ Լեհաստանի հայերի թշուառութիւնները» յօ-

դուաժները, որոնցից մի քանիսը, ինչպէս «Ալամդարեանի» մի մասը, «Վարդանը» և «Լեհաստանի հայերի թշուառութիւնները» նա ժամանում է հրատարակել շաբաթաթերթի սուղ էջերում նորա կարճատև կեանքում:

Եթէ «Հիւսիսը» կարճատև կեանք է ունենում, այդ լամենայն դէպս չպէտք է վերագրել նիւթի պակասութեան, որ շատ առատութեամբ մատակարարում էր Տէր-Գարրիէլը, այլ իւր Ռափայէլի իբրև խմբագրի հրապարակախօսի քանքար չունենալու յատկութեան, որ չի կարողանում մի որոշ ուղղութիւն տալ իւր թերթին, չի կարողանում կեանք ու կենդանութիւն ներշնչել հրատարակուող նիւթերին, հրատապ խնդիրներ յարուցանել, նոր խօսք ասել ընթերցող հասարակութեան և շարժել նոցա հարցասիրութիւնը: «Արարատի» հրատարակութիւնից անցել էր 13 տարի և ժամանակները շատ փոխուել էին. հասարակութիւնն էլ համեմատաբար հասունացել, ընթերցողների ճաշակը զարգացել և պահանջները աւելացել: Այն ժամանակները մրցողութիւն չկար և ինչ նիւթ որ տրուում էր, սիրով ընդունուում և կարգացուում էր սակաւաթիւ ընթերցողներից, նամանաւանդ որ Արարատը երկրորդ լրագիրը Ռուսահայերի մէջ, շատ առաջ էր զնացել իւր նախորդ «Կովկասից»: Թէ իւր հրատարակութեան ծնով, թէ նիւթերի ընտրութեամբ ու բովանդակութեամբ և թէ նամանաւանդ լեզուով «Արարատը» առաջին հրատարակութիւնն է եղել մեր մէջ, որ թողնելով պաշտօնական գրաբառ լեզուն, սկսել է ժողովրդի հետ հասկանալի աշխարհաբառով խօսել, որով և հետաքրքրել է հասարակութիւնը իւր նորութեամբ և ընթերցողների սիրտը իւր հետ կապել: Ժիշդ է, Արարատում էլ դեռ տպագրուում էին գրաբառ յօդուածներ, բայց այդ շատ էր խանգարում ներդաշնակութիւնը, այդ մի ժառանգութիւն էր, որ քնացել էր անցեալից, հնութիւնից, որից էր կարելի իսկոյն և միանգամայն վերջնականապէս բաժանուել և խզել ժառանգութեան կապերը. այդտեղ գլխաւորն այն էր, որ աշխարհաբառին լայն ասպարէզ էր տրուած, ճանաչուած էր նորա իրաւունքը: Հիւսիսի ժամանակները հրատարակուում էին «Հիւսիսափայլը», «Մեղու հայաս-

անին», «Կռուներ» և «Մասեաց Աղաւնին»), որոնց հետ պէտք էր մրցել և աշխատել մի բանով առաջ անցնել, մի բանով դրաւիչ երեւալ հասարակութեան աչքին, որ նա ոչ միայն չի կարողանում անել, այլ և շատ բանով յետ է մնում նոցանից: Եւ այդ բանում, կրկնում ենք, Տէր-Գարրիէլը մեղք չունէր, նա իւրը իւր ժամանակին տրել էր, նա այժմ էլ դրում էր շատ, անվերջ և թէ՛ և միակողանի, բայց առատ նիւթ էր տալիս և իւր ժամանակակից հրատարակութիւնների մէջ, բացի, գուցէ, չիւսիսափայլից, կարող էր իրան յատկացրած բաժնում պատուաւոր տեղ բռնել: Թարմ ոյժը, ցանկալի ուղղութիւն տուողը պիտի լինէր Ռափայէլը, իսկ նորան այդ դործում օգնողը—Քերովը և Պատկանեանցը և միւսները:

Պատկանեանցը 1863—64 թուերին, երբ ընկնում է Պետերբուրգ և ստիպուած է լինում ընդմիշտ բնակութիւն հաստատելու այնտեղ, լինում է 60—61 տարեկան մարդ, բայց և այնպէս նորա եռանդը դեռ պակասած չի լինում. նա անդադար դրում, թարգմանում, կարդում և ուսումնասիրում է. մինչև իսկ 70 թուականներին, երբ նա ուսուցիչ է նշանակւում զինուորական դպրոցներում և լինում է 70—75 տարեկան ծերունի, նա դեռ այնքան ոյժ է ունենում, որ եռանդով յտնախում է դպրոցները և սիրով կատարում իւր ուսուցչական պարտականութիւնները: Միայն երկարատեւ և չափազանց մեծ աշխատանքից հետզհետէ սկսում են նորա աչքերը փնացուել, այնպէս որ 1885 թուին նա իսպառ կորցնում է իւր աչքի լոյսը—սեւ ջուր է իջնում, և նա այդ դրութեան մէջ մնում է մինչև 1888 թիւը, երբ այն ժամանակուայ նշանաւոր ակնաբույժ Դոմաբէրգը վիրահատութիւն է կատարում և վերադարձնում է նորա աչքի լոյսը: Դժբաղդ ծերունու համար մեծ մխիթարութիւն է լինում, երբ այնքան տարուայ խաւարից յետոյ նա վերստին լույս աշխարհ է տեսնում, միջոց ստանում նորից իւր աչքով կարդալու և տեսնելու իւր սիրելիներին: Բայց այդ մխիթարութիւնը երկարատեւ չի լինում, մի տարուց—1889 թուի Ապրիլի 13-ին, վախճանում է նա 87 տարեկան հասակում և նոյն ամսի 16-ին թաղուում է Սմոլենսկի գերեզմանատանը, ե-

կեղեցու մուտքի ծախ կողմը: Յուզարկաւորութիւնը կասար-
ւում է շքեղ հանդիսով, ներկայ է լինում մայրաքաղաքի հա-
մարեա ամբողջ հայ գաղութը և ուսանողներէց մէկը դամբա-
նական է խօսում նորա վերայ և դովում նորա գործունէութիւնը
ու դրական հմտութիւնը և շեշտում նորա նշանակութեան վե-
րայ հայ դրականութեան մէջ իբրև Ռուսահայոց աշխարհարտու
լրագրի հիմնադրի:

Պատկանեանցն իւր երկարատե գործունէութեան ընթաց-
քում խիստ շատ է դրել, սկսելով իւր կեանքի ամենավաղ հա-
սակից ու վերջացնելով խորին ծերութեան օրերում. նորա ա-
ռաշին դրուածքը համարուում է «Պատմութիւն Աղէքսանդրի
Մակեդոնացւոյ», որ նա թարգմանել է ռուսերէնից դեռ իւր
պատանեկութեան հասակում, երբ նոր միայն կարդուել էր նա
ռուսացիչ հաշտարխանի նորաբաց հոգևոր դպրոցում, և տպագ-
րել է նորան 1823 թուին: Սակայն նորա այդ բազմաթիւ
դրուածքներից համեմատաբար շատ քիչ մասն է հրատարակուել
և աւելի քիչ մասը առանձին զրքով լոյս աշխարհ տեսել: Դո-
րան, դուցէ, պէտք է վերագրել այն հանգամանքը, որ մինչև
ցայսօր դեռ, չնայելով, որ հեղինակի մահից արդէն իսկ անցել
է 17 տարի, մի քիչ թէ շատ լիակատար աչքի ընկնող ու-
սուցնաարութիւն չի դուրս եկել մեր դրականութեան մէջ նո-
րա դրուածների վերաբերմամբ. թէև այն էլ պէտք է ասել, որ
նորա մինչև իսկ տպագրուած երկերն այնքան արդեն հնացել
են և կորցրել իւրեանց արժէքը ու այժմէութիւնը, որ միայն
մասնագէտներին քիչ, թէ շատ կարող են հետաքրքիր լինել,
իբրև նիւթեր, իբրև մեր նոր դրականութեան մօտ անցեալի
լիշատակարաններ:

Թէև հանգուցեալը դրականութեան համարեա թէ բոլոր
ծիւղերում էլ փորձել է իւր ոյժը, բայց նորա դրուածքների ա-
մենամեծ մասն, նայելով նոցա բովանդակութեան ու ձևին, կա-
րելի է բաժանել երեք մասի՝ արձակ դրուածներ կրօնական բո-
վանդակութեամբ, արձակ դրուածներ պատմական բովանդակու-
թեամբ և բանաստեղծութիւններ պատմական և կրօնական բո-
վանդակութեամբ: Թողնելով մի կողմ բանաստեղծութիւնները,

որոնց մասին մենք արդէն իսկ մի փոքր առաջ համառօտակի խօսեցինք ու որոշեցինք նոցա արժէքը, և կրօնական գրողածները, որոնց ամենամեծ մասը տակաւին ձեռագիր է և այդ պատճառով իբրև մեծ մասով մեզ անժանօթ նիւթ չի կարող ջննութեան առարկայ լինել, մենք պատեղ կաշխատենք համառօտարար խօսել միայն նորա պատմական գրողածների մասին և որոշել նոցա արժէքը գրական և պատմական նիւթի մշակման տեսակէտից, պատմական գրողածների, որոնք, մեր կարծիքով, ամենաաչքի բնական են նորա բոլոր գրողածների մէջ: Նորա պատմական գրողածներից մեզ ծանօթ են՝ «Հայոց աղգի պատմութիւնը», «Նիկիոյ», «Հարիւրամեակ Ն. Նախիջևան հայաբնակ քաղաքի», «Ներսէս Ե. կաթողիկոս և հայրապետ ամենայն Հայոց» և «Յարութիւն վարդապետ Սլամբարեանց», որոնցից առաջին երկուսը տպագրուած են և լոյս ընծայուած առանձին գրքերով, իսկ վերջինները դեռ ձեռագիր են: (19):

«Հայոց աղգի պատմութիւնը» ոչնչով չի տարբերուում մեր միւս բաղմաթիւ Հայոց պատմութիւններից. դա, ինչպէս և միւսները, համառօտութիւն է Ջամէան հատորների: Եթէ մի նորութիւն կայ դորա մէջ, այդ էլ, գուցէ, այն է, որ հեղինակը աշխատում է ցրել այն կարծիքը որ Հայերը իբրև թէ անմիաբան են և որ Հայոց աղգի բոլոր դժբաղդութիւնը հէնց առաջ է եկել և առաջ է գալիս այն հանգամանքից, որ նոքա միաբան չեն գործել և գործում: Բացի սրանից, նա իւր պատմութեան մէջ յայտնում է և մի ուրիշ, մեր կարծիքով, շատ տարօրինակ կարծիք, որ իբրև թէ մեր աղգի քաղաքական ստպարիդում ունեցած անյաշդութեան պատճառներից մէկն էլ պէտք է համարել այն, որ նորա գործի գլուխ կանգնած գլխավոր նախարարական տները զուտ հայ ժաղումն չեն ունեցել, օտար են եղել: «Նիկիոյ» Առաքել Վաղարշապատցու աշխարհաբուռի վերածած և ընդարձակած պատմութիւնն է: Հարիւրամեակը հաւաքածու է ամեն տեսակ նիւթերի. այդտեղ պատմական նիւթերի հետ խառնուած են շատ մեծ ծաւալով կենսագրականներ, կողմնակի դատողութիւններ, կրօնական մեկնութիւններ, առասպելներ և հեքեթած և պատմութիւն-

ներ և այլն և այլն: «Ներսէս կաթողիկոսը» և «Յարութիւն վարդապետը», վերջսպէս, զուտ պատմութիւն չեն, այլ կենսագրականներ իւրեանց պատմական պարագաներով: Ընդհանրապէս նորա բոլոր պատմական համարուած գրուածներում չի երևում պատմական նիւթի կանոնաւոր մշակութիւն, պատմական մի որոշեալ հայեացք համաժայն այդ գիտութեան նորա ժամանակները եղած զարգացման աստիճանին, պատմական աղբիւրների լուրջ ընտրութիւն և քննադատութիւն, համեմատական եղանակ, աղբային անաչառութիւն և խուսափումն տառապելարանութիւններից—յատկութիւններ, որոնք ամեն մի իսկական պատմաբանի առաջնորդող ֆակտորները պիտի լինեն, ամեն մի լուրջ պատմութեան ուղն ու ծովը, հիմնաքարը պիտի կազմեն: Եւ առհասարակ հանգուցեալի բոլոր գրուածների ընդհանուր յատկութիւններն են՝ աւելորդարանութիւնը, մտքի քաղութիւնը, խօսքի շատութիւնը, անվերջ անծայր հեքեաթաբանութիւնը, սիստեմի պակասութիւնը, կողմնակի դատողութիւնները, Ս. Գրքից բերած օրինակները և նոցա հետ առած համեմատութիւնները: Ոչ ոք, մեր կարծիքով, օրինակի համար, չի կարող առանց ծանծրանալու կարդալ սկզբից մինչև վերջը «Տէր-Կիրակոսի պատմութիւնը», որ զետեղուած է հարիւրամեակի մէջ, և կամ «Հայոց աղգի ուսումնատուութիւնը ուսումնարանը և ուսուցիչը», որ հրատարակուած է առանձին գրքով 1865 թուին, այնքան յոգնեցուցիչ ու ծանծրացուցիչ են դոքա: Պատկանեանցի գրուածների դժուարութեամբ կարդացուելուն և շատ շուտով հնանալուն, բացի վերոյիշեալ բոլոր թերութիւններից, նպաստում է և նորա գործածած լեզուն, որ մի խառնակ ու սնկազմ բան է. զրարառ է—զրարած չէ, աշխարհաբառ է—աշխարհաբառ էլ չէ, այլ աշխարհաբառախառն զրարառ, կամ ընդհակառակը՝ զրարառախառն աշխարհաբառ: